

Demiryolu ile Halep'e ve Şam'a, Humus üzerinden de Trablus ve Beyrut'a bağlanan Hama XIX. yüzyılda biraz daha gelişti. XX. yüzyıl başlarında 50.000'i geçen nüfusu 1940'larda 70.000'i aşmış, 1992'de ise 250.000'i bulmuştur. 1980'de Müslüman Kardeşler (İhvan-ı Müslimîn) hareketinin merkezi haline gelen şehir, Şubat 1982'de girilen sindirme harekâtı sırasında çıkan çatışmalardan oldukça etkilenmiş, eski şehrin büyük bir kısmı ağır bombardımanın tesiriyle yıkıldığı gibi 20-25.000 kişi de hayatını kaybetmişti.

Tarihi boyunca ipekli ve pamuklu kumaş dokumacılığının merkezi, bölgenin göçebe halkı tarafından sıkça uğranılan bir pazar yeri olan ve XX. yüzyıl başlarında çevresindeki köylerin % 80'i beş büyük ailenin mülkiyetinde bulunan Hama bugün de pamuk, tahıl, meyve, sebze ticareti yapılan bir pazar olup tahıl öğütme, yün ve ipekli dokuma sanayiine sahiptir.

Âsi nehrinin iki yakası üzerinde kurulu olan şehir, günümüzde en büyüğünün yüksekliği 22 metreyi bulan su kemerlerindeki suyun yükselmesi sayesinde şehrin içme suyunu ve bahçelerinin sulama ihtiyacını karşılayan su dolaplarıyla meşhurdur. Irmağın sağ tarafındaki ticarî uğrak yeri olan mahallelerde hanlar, Câmiu'l-hayyât ve onun yanı başında Hama sultanı Ebül-Fidâ'nın mezarını örten bir kubbe yükselmektedir. Başlangıçta putperest tapınağı ve daha sonra hristiyan bazilikası iken Emevîler zamanında camiye çevrilen el-Câmiu'l-kebîr (Câmiu's-sûkî'l-a'lâ, Câmiu Ebf Ubeyde) üç nefe ayrılmış geniş bir namaz kılma bölümüne, sekiz sütunla taşınan beş kubbeye, XV. yüzyılda yapılmış ağaç işlemeli minbere ve biri 529 (1135) tarihli, diğeri Memlükler zamanına ait iki minareye sahiptir. Avlunun batı tarafındaki revaklı bölümden, 1284-1298 yılları arasında Hama emirliği yapmış olan el-Melikü'l-Muzaffer'in türbesine varılır. Siyah ve beyaz süslemeleleriyle dikkati çeken minaresi, ağaç işlemeli çok güzel minberiyle Nûreddin Camii (el-Câmiu'n-Nûrî) 568 (1172) yılında inşa edilmiştir. Yine bu dönemde 552'den (1157) sonra bir hastahane (Bîmâristânü'n-Nûrî), 565'ten (1170) sonra bir medrese ve bugün hiçbir izi kalmamış olan bir kale yapılmıştı. Azm ve Geylânî ailelerinin evlerinin (Kasrû'l-Geylânî) bulunduğu kısım şehrin en önemli bölgesidir. Hama tarih ekolünün kurucusu İbn Vâsil, coğrafyacı Yâkût ve Ebül-Fidâ Hamalı

meşhur şahsiyetlerdir. Bunların yanında Kâdilkudât Ebû Bekir Muhammed b. Muzafer ve fakih Ahmed b. Muhammed gibi Hamevî nisbesiyle meşhur birçok şahsiyet vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *TD*, nr. 137, 418; nr. 564, s. 1-69; BA, *MAD*, nr. 563, s. 156, 167; Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, 229-230; İbn Cübeyr, *er-Rihle*, Beyrut 1374/1964, s. 229, 231, 280; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; Hamevî, *Târîhu'l-Mansûrî* (nşr. Ebül-Fidâ Dûdû), Dimaşk 1401/1981, bk. İndeks; İbn Vâsil, *Müferricü'l-kürûb* (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl), Kahire 1953-60, I, 41, 53, 77, 274; II, 22-23, 64, 74-75; III, bk. İndeks; Ebül-Fidâ, *Muhtaşar: Annales Moslemici* (nşr. J. J. Reiske - J. G. Adler), Leipzig 1759, I, 224-227; Polonyalı Simeon, *Seyahatnâme* (trc. H. D. Andreasyan), İstanbul 1964, s. 151-152; J. de Thévenot, *Relation d'un voyage fait au Levant*, Paris 1664, s. 443; P. della Valle, *Voyage*, Paris 1670, s. 179-180; Eviya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, 57-61; Ch. d'Arviex, *Mémoires*, Paris 1735, II, 443; R. Pococke, *A Description of the East and Some other Countries*, London 1743-45, II, 144; *RHC Or.*, I, 168, 172-173, 177-179, 185; M. van Berchem, "Arabische Inschriften" (M. von Oppenheim, *Inschriften aus Syrien* içinde), Leipzig 1909, s. 22-32; a.mlf. - E. Fatio, *Voyage en Syrie*, Le Caire 1913-14, s. 176-179; M. Gauderoy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des mamlouks*, Paris 1923, s. 106-108, 229-233; R. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie*, Paris 1927; K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture*, Oxford 1932, I, 14; a.mlf., "The Great Mosque of Hamâ", *Aus der Welt der islamischen Kunst*, Berlin 1959, s. 48-53; J. Weulersse, *L'Oronte*, Tours 1940, s. 50-58; Cl. Cahen, *La Syrie du nord*, Paris 1940, bk. İndeks; *Répertoire chronologique d'épigraphie arabe*, Cairo 1964, nr. 3073-3074, 3220, 3248, 3255-3256, 3432-3434, 3556, 763 005, 776 011, 781 003, 797 012-13, 800 021; Robert Mantran - J. Sauvaget, *Réglements fiscaux otomans*, Paris 1951, s. 81-87; S. Runciman, *A History of the Crusades*, London 1965, I-III, bk. İndeks; N. Elisséeff, *Nûr ad-dîn*, Paris 1967, I-III, tür.yer.; Abdülkerim Râfik, *Bilâdü's-Şâm ve Mısr*, Dimaşk 1968, tür.yer.; a.mlf., "Mezâhiru iktisâdiyye ve ictimâ'iyye min livâ'i Hamâ, 942-943/1535-1536", *Dirâsât târihiyye*, sy. 31-32, Dimaşk 1989, s. 17-66; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangî*, Erzurum 1978, s. 49-50, 53-55, 57-58, 60, 62, 71-72; Mehmed İpşirli, "A Preliminary Study of the Public Waqfs of Hama and Homs in the XVI. Century", *Studies on Turkish-Arab Relations*, İstanbul 1986, I, 119-147; E. von Mülinen, "Das Grab Abu'l-Fidâ's in Hamâ", *ZDMG*, LXII (1908), s. 657-660; R. L. Devonshire, "Relation d'un voyage du Sultan Qaitbay", *BIFAQ*, XX (1922), s. 21-22; J. Gaulmier, "Pèlerinages populaires à Hamâ", *BEQ*, I (1931), s. 137-152; J. Sauvaget, "Décrets mamlouks de Syrie", a.e., III (1933), s. 1-13; XII (1947-48), s. 36-38; G. C. Miles, "A Mamlûk Hoard of Hamâh", *American Numismatic Society Museum Notes*, XI, New York 1964, s. 307-309; M. Sobrenheim, "Hamâ", *IA*, V/1, s. 170-172; D. Sourdel, "Hamât", *EP* (Fr.), III, 122-124.

ROBERT MANTRAN

HAMA ULUCAMİİ

Suriye'deki
erken İslâm mimarisinin
ilk örneklerinden biri.

Suriye'nin fethi sırasında yaygınlaşan bir geleneğe göre mevcut kiliseler müslümanların ibadeti için de kullanılıyor veya bu amaçla mescid haline getiriliyordu. Hama'da bulunan ve bir Roma tapınağı üzerine yapılmış olan büyük kilise de fetihle birlikte 15 (636) yılında camiye dönüştürülmüştür. Emevîler zamanında yapılan tâdilâtla batıdaki üç açıklıklı kapısı (nartheks) kapatılarak giriş kuzeyden verilmiş, güney duvarına bir mihrap nişi ve önüne de revaklı bir avlu ilâve edilmiştir. Abbâsî Halifesi Mehdi-Billâh döneminde (775-785) yapılan tamirattan sonra 529 (1135) yılında İmâdüddin Zengî zamanında kare planlı minare eklenmiş. Eyübîler'in Hama meliki el-Melikü'l-Muzaffer III. Mahmûd (1284-1298) camiyi tamir ettirerek bitişliğine bir türbe ile bir medrese yaptırmış ve 832 (1428) yılında da İbrâhim el-Hâşimî avlunun doğu revakını küçük bir harim haline getirip giriş kapısını yenilemiştir. 1982'deki Hama olayları sırasında büyük ölçüde tahrip edilen cami yeniden restorasyona alınmıştır.

Cami, eski yapı dokusundan faydalanılarak şekillendirildiği için asimetrik bir plan seması sergiler. Bitişliğindeki türbe ve medrese ile birlikte kible yönünde uzanan harim mekânı ve büyük bir avludan müteşekkil olup Şam Emeviyye Camii gibi orijinal taraflarını fazla yitirmeden günümüze ulaşmıştır. Harimin batı duvarı kiliseden, kible duvarı tapınaktan kalmadır. İç mekân, ortada sekiz pâyenin taşıdığı haç biçiminde yerleştirilen beş kubbe ile, diğer kısımlarda ise tonozlarla örtülmüş, iki renkli kesme taş malzeme ile örülen duvarlardan kuzeydekine ve batı duvarındaki eski kapıların yerlerinde açılan pencerelerle aydınlatılmıştır. Avludan geçilen basık kemerli giriş kapısı, yüksek sivri kuşatma kemeri ve payanda biçimindeki siyah-beyaz renkli taşlardan oluşan sağlam ayakları ile cepheden dışa taşırılarak taçkapı formunda değerlendirilmiştir. Kuzey cephesi, alt kat pencerelerin üzerinde yer alan yuvarlak ve dilimli kemerli küçük ikinci kat pencereleri, iki mihrap nişi ve kademeli konsollara yaslanan meyilli saçakla hareketlendirilmiştir. Kapı ve pencerelerde çerçeve ve atkı taşı olarak kullanılan bezemeli antik dönem malzemeleri dikkat çekicidir. Zey-

Hama
Ulu Camii'nin
minaresi –
Suriye

BİBLİYOGRAFYA :

K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture*, Oxford 1932, s. 14; a.m.f., *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Harmondsworth 1958, s. 7; a.m.f., "The Great Mosque of Hamâ", *Aus der Welt des Islam: Festschrift für E. Kühnel*, Berlin 1959, s. 48-53; Müeyyed el-Kilânî, *Muhâfazatu Hamâ*, Dimaşk 1964, s. 51-52; *Architecture of the Islamic World* (ed. G. Michell), London 1978, s. 234; Abdülkâdir er-Reyhâvî, *el-İmârâtü'l-'Arabîyyetü'l-İslâmiyye*, Dimaşk 1979, s. 194-195; Muhammed Kürd Ali, *Hita'tü's-Şâm*, Dimaşk 1403/1983, VI, 60; Ahmed Vasfi Zekerîyyâ, *Cevle eserîyye fi ba'zî'l-bilâdi's-Şâmiyye*, Dimaşk 1984, s. 256-258; R. Burns, *Monuments of Syria*, London 1992, s. 126; M. Sobernheim, "Hamâ", *IA*, V/1, s. 171; a.m.f., "Hamâ", *DMİ*, VIII, 71; D. Sourdel, "Hamât", *Et* (İng.), III, 121.

ABDÜSSELAM ULUÇAM

HAMÂDİŞE (الحمادشة)

Ali b. Hamdûş'a
(ö. 1135/1722-23)

nisbet edilen ve daha çok
Fas'ta yaygın olan bir tarikat.

nüddin Ketboğa tarafından yaptırılan ahşap minber, kitâbe ve süslemeleriyle XIII. yüzyıl Memlük sanatının en güzel örneklerinden birini teşkil eder.

Harimin doğusuna bitişik beş hücreli medrese, koridor şeklinde dar bir avluya ve cami avlusunun doğu revaklarına açılmaktadır. Batısında daha geniş bir avlu ile el-Melikü'l-Muzaffer III. Mahmûd ve oğluna ait türbe yer alır. Türbede bulunan iki ahşap sanduka da minber gibi ince işlenmiş geometrik ve bitkisel motiflerle süslüdür.

Avlu etrafındaki revakların kemerleri aynı döneme ait olmadığından farklı özelliklere sahiptir. Doğu revakının harime yakını kısmı kapatılarak mescid haline getirilmiştir. Avluda sekiz antik sütunun taşıdığı sekizgen gövdeli, kubbe ile örtülü olan hazine binasının (beytül-mâl) altında sekizgen bir havuz bulunmaktadır. Mimari yapısı ve akantus süslemeli sütun başlıkları ile Şam Emeviyye Camii avlusundaki Kubbetü'l-hazne'nin tam bir benzeridir. Avluya kuzeyden bir taçkapı ile girilmektedir.

Harimin güneydoğu köşesinden yükselen kare planlı minare eski bir temel üzerine oturtulmuştur. Siyah-beyaz iki renkli taşlardan oluşan yatay kuşaklar şeklindeki süslemelerin arasında küffî kitâbe şeritleriyle mozaik tekniğinde işlenmiş eşkenar dörtgen motifleri mevcuttur. Avlunun kuzeyindeki çokgen silindirik gövdeli minare de Memlük karakteri taşımaktadır.

Tarikatın kurucusu Sîdî Ebü'l-Hasan (Ebü'l-Berekât) Ali b. Muhammed Hamdûş ile halifesi Sîdî Ahmed ed-Dagûgî hakkında yeterli bilgi yoktur. Fas Karaviyyîn Medresesi'nde tahsilini tamamladığı bilinen Ali b. Hamdûş daha sonra bugün zâviyesinin bulunduğu Zerhûn'a yerleşti. Abdüsselâm b. Meşîş (ö. 625/1228 [?]) ve talebesi Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî'nin mânevî terbiyesinde yetiştiği dikkate alınarak onun üveysimeşrep bir süffî olduğu söylenebilir. Dinî bir eğitim görmeyen Sîdî Ahmed şeyhinin vefat haberi alındıktan sonra kendini kaybederek teberle başını yaralamış, bu olay daha sonra, vecd halindeki Hamâdişe dervişlerinin tarikatın zikir meclislerinde uyguladığı bir gelenek halini almıştır. Bazı kaynaklarda 1131'de (1719) vefat ettiği belirtilen Ali b. Hamdûş'un türbesi Miknâs şehrine 34 km. mesafede bulunan Zerhûn'un köylerinden Benî Reşîd (Sîdî Ali), Sîdî Ahmed'in türbesi de Benî Verâd köyündedir. Bu türbelerde mevlid kandilinden bir hafta sonra yapılan ve "müsem" (mevsim) denilen törenlere Fas'ın çeşitli bölgelerinden gelen pek çok Hamâdişe mensubu katılır. Kuzeybatı Afrika'nın birçok bölgesinde kurulan zâviyelerle tesir sahasını genişleten Hamâdişe bölgenin en yaygın tarikatlarından biridir. XX. yüzyılın başlarında Miknâs'ın üçte ikisinin Hamâdişe'ye mensup olduğu bilinmektedir.

Tarikatın zikir meclislerine "hadra, ley-le" gibi adlar verilir. Kudüm, ney ve diğer

mahallî mûsîkî aletlerinin eşliğinde yapılan hadra zikri, kadın ve erkeklerin ayrı ayrı odalarda yerlerini almalarından sonra okunan bir münâcâtla başlar. Dervişlerin cezbe haline ulaşmaları şarttır; aksi takdirde zikrin tekrar edilmesi gerekir. Zikrin başlangıç, gelişme ve kemal hali "soğuk", "ılık" ve "sıcak" kelimeleriyle ifade edilir. Leyle adı verilen yemekli zikir gece yapılır. Bu sırada tarikat mensuplarından toplanan sadakalar Sîdî Ali ve Sîdî Ahmed'in torunlarına ve diğer yoksul dervişlere dağıtılır. Tarikat mensuplarının zikir sırasında teber, bıçak, çivili sopa vb. ile başlarına vurmaları İslâmî esaslara aykırı bir âdet olduğundan şiddetle eleştirilmiştir (İbn Zeydân, V, 459-464). Hamâdişe tekkelerindeki coşkulu zikir meclislerinin cin çarpmış insanları tedavi ettiğine inanılması tarikatın yaygın hale gelmesini kolaylaştırmıştır. Hamâdişe daha sonraki yıllarda Sîdî Ali'ye nisbetle Al-lâliyyîn ve Ahmed ed-Dagûgî'ye nisbetle Dagûgîyyîn adlı iki kola ayrılmışsa da bunlar arasında önemli bir fark yoktur.

BİBLİYOGRAFYA :

Kâdirî, *Neşrül-meşânî*, III, 263; İbn Zeydân, *İthâfû a'lâmî'n-nâs*, Rabat 1352/1933, V, 459-475; E. Dermenghem, *Le culte des saints dans l'Islam maghrébin*, Paris 1954, s. 12; Abdelouahed Ben Talha, *Moulay-Idriss du Zerhoun: Quel-ques aspects de la vie sociale et familiale*, Rabat 1965, s. 22, 33, 44-46, 110, 123-124; V. Crapanzano, "The Hamadsha", *Saint, Scholars and Sufis* (ed. N. Keddie), Berkeley 1972, s. 327-348; a.m.f., "Hamâdişha", *Et Suppl.* (İng.), s. 350-351; Sîddîk b. el-Arabî, *Kitâbü'l-Magrib*, Beyrut 1404/1984, s. 159-160; İbrâhim Harekât, *el-Magrib 'abre't-târîh*, Dârülbeyzâ 1405/1985, III, 551; G. Draque, *Esquisse d'histoire religieuse du Maroc*, Paris, ts., s. 122; J. Herber, "Les Hamadcha et les Dghoug-hiyyin", *Hespéris*, III, Paris 1923, s. 217-236.

ETHEM CEBECİOĞLU

HAMÂDU MÛSÂ

Sîdî Ahmed b. Mûsâ
el-Cezûlî es-Simlâlî
(ö. 971/1563)

Kuzey Afrika'da tanınmış
bir mutasavvîf.

864 (1460) veya 865 (1461) yılında Fas'ın güneybatısında Sûs bölgesindeki Bû Mervân'da doğdu. Asıl adı olan Ahmed b. Mûsâ'yı Kuzey Afrika yerlileri Hamâdu Mûsâ şeklinde telaffuz ettiklerinden bu adla tanınır.

Sayılarının 300'ü aştığı söylenen birçok şeyhten feyiz alarak yetişen Hamâdu Mûsâ, Cezûliyye tarikatı şeyhlerinden Abdülazîz et-Tebbâ'a intisap ettikten sonra